

**KAFKAS ALBANYASI DEVLETİNİN HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ DİNÎ İNANÇLARI<sup>1</sup>**  
**Pre-Christian Religious Beliefs of Caucasian Albanian State**

**Nizami AFANDİYEV**

Dr., Azerbaycan Devleti Gençliğe Yardım Fondu, Eğitim Birimi,  
Akademik Danışman, Bakü, Azerbaycan

Dr., Azerbaijan state, The Fund of Aid For Youth, Department of education Academic  
Advisor, Baku, Azerbaijan

n-efendioglu@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0936-3919

DOI: 10.34085 buifd.681512

**Öz**

Kafkas Albanyası devleti, Azerbaycan devletinin sınırları da dâhil olmak üzere, Güney Kafkasya topraklarında MÖ. IV - MS. VIII. yüzyılda var olan, aynı zamanda Azerbaycan tarihinin bir parçası olarak kabul edilen bir devlettir. Günümüzde Alban dinî ve kültürel mirasını sürdüren Udi halkı halen Azerbaycan devletinin azınlık halkı olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Bünyesinde çok sayıda topluluk barındıran Albanya devleti, Hıristiyanlık öncesi büyücülük, totemizm, göksel cisimlerine tapınma ve putperestlik gibi inançların yanı sıra Yahudilik gibi tek tanrılı inançlara sahip olmuştur. Bu kadim inançlar Hıristiyanlık ve İslam dininin bölgede etkin olduğu dönemlerde hayatîyetlerini devam ettirmiş, hatta bugün bile az da olsa varlıklarını sürdürmektedirler. Günümüzde bölgede yaşayan dinî inanç ve kültürü değerlendirmek istediğimizde geçmişte bu coğrafyada var olmuş kadim dinî inançları ve yaşanan kültürü bilmek oldukça önemlidir. Çalışmamızın konusu günümüz Azerbaycan devlet sınırlarını içine alan, tarihi Albanya devleti ve halklarının Hıristiyanlık öncesi dinî inançlarını ve bu inançların günümüze yansımalarını araştırmaktır. Bu bağlamda bölge üzerine kaleme alınmış eserler incelenmiş olup karşılaştırma yapılarak günümüz durumu değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Dinler Tarihi, Kafkasya, Albanya, Azerbaycan, Udi, Totemizm, Putperestlik, Zerdüştilik.

**Abstract**

The state of Caucasian Albania, including the borders of the Azerbaijani state, is located in the territory of the South Caucasus BC IV - AD VIII century, which is also considered a part of the history of Azerbaijan is a state. Today, the people of Udi, which maintain the religious and cultural heritage of Alban, are still living as the minority people of the Azerbaijani state. The Albania state, which had a large number of communities, had pre-Christian witchcraft, totemism, paganism, celestial worship and beliefs as well as monotheistic beliefs such as Judaism. These ancient beliefs maintained their vitality during the period when Christianity and Islam became active in the region, and even to this day, they still exist even little. In order to evaluate the religious belief and culture living in the region today, it is important to know the ancient religious beliefs and culture that existed in this geography in the past. The subject of our study is to investigate the pre-Christian religious beliefs of the historical Albanians and their peoples, which are covering the boundaries of today's Azerbaijan state, and their reflection to the present day. In this context, the works related to the region were investigated and the current situation was compared and evaluated.

<sup>1</sup> Bu çalışma 2010 tarihlerinde Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunduğumuz Azerbaycan'da Alban Kilisesi: Tarihi, Siyasi ve Dini Durum başlıklı Yüksek Lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

**Keywords:** History of Religions, Caucasus, Albania, Azerbaijan, Udi, Totemism, Paganism, Zoroastrianism.

## GİRİŞ

Kafkasya coğrafyası, etnik farklılık ve çeşitlilik açısından dünyanın en dikkat çekici coğrafyasıdır. Tarihin belli dönemlerinde farklı devletler tarafından işgal ve istila edilmiş olan Güney Kafkasya, Doğu ile Batı arasında bir bağlantı işlevi görmüş ve bu yüzden de birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgedeki göçebe halkların büyük çoğunluğu oluşturması, yerleşik bir toplumun oluşumunu engellemiştir. MÖ. VII. yüzyılda İskit ve Saka toplumunun bu topraklara gelmesi, bu bölgede çoğunluk etnik olarak Türk halkına geçmesine yol açmıştır.<sup>2</sup> Alanları mağlup eden ve Güney Kafkasya'ya yerleşen Hunlar, bu toprakları vatan edinmişlerdir.<sup>3</sup> Genel olarak bölgeye ilk gelenler, Kimmerler olmuştur.<sup>4</sup> Sonraki yüzyıllarda, Arap ve Hazarlar'ın bu bölgedeki faaliyetlerinden sonra bölgeye akan Türk kabileleri, bölgenin farklı biçimde şekillenmesine neden olmuştur.<sup>5</sup> Bu bölgede ilk olarak Roma, Pers, daha sonra Bizans, Sasani ve Hazarlar gibi büyük devletler sürekli mücadele etmiş, VII. yüzyıl itibarıyla bu mücadelelere Araplar da katılmıştır. Kafkasya'daki en kalıcı izleri bırakanlar ise Selçuklular ve Moğollar olmuştur.<sup>6</sup> Son zamanlarda, bu bölgedeki tüm uluslar arkeoloji, etnografi, antropoloji ve epigrafi verilerine dayanarak incelenmektedir.<sup>7</sup>

Güney Kafkasya'da eskiden beri isim değiştirmiş İberiya /Gürcistan, Albanya / Arran /Azerbaycan ve Ermenistan devletleri, bugün aynı topraklarda varlıklarını belli bir takım farklılıklarla birlikte sürdürmeye devam ettirmektedirler.<sup>8</sup> Bu devletlerin bulunduğu bölge, tarihin akışını değiştiren birçok gelişmeye tanıklık etmiştir. Güney Kafkasya'daki çeşitli toplumların yürüttüğü saldırılar, yerli halkı kültür ve etnik köken bakımından etkilemiştir. Bölgede yaşayan halkların kültürleri ve cenaze törenleri arasındaki farklılıklar, bu bölgede farklı toplulukların varlığının bir işaretidir.<sup>9</sup>

İnsanların zihinsel gelişimi, varoluşundan günümüze kadar çevreyi gözlemlemede ve anlamlandırmada farklılıklara yol açmıştır. Paleolitik Çağ'da<sup>10</sup> totem, büyü, hayvanlara tazim gibi çeşitli inanç biçimleri doğmuş, Albanya'da yaşayan Albanlar ve diğer yerli halklar da, değişik doğa olaylarına, bitki ve hayvan âleminden olan farklı varlıklara kutsiyet atfetmiş ve tapınmışlardır. Bu inançlar Hıristiyanlık ve İslam dininin bölgede etkin olduğu dönemlerde de hayatîyetlerini korumuş hatta bugün bile varlıklarını sürdürmektedir.<sup>11</sup> Eski tarihçiler, Albanların politeist toplum olduğunu, gök cisimlerinin bu toplum içerisinde büyük önem

<sup>2</sup> Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015), 2.

<sup>3</sup> Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1942), 54.

<sup>4</sup> Behaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 25.

<sup>5</sup> Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti* (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979), 21-22.

<sup>6</sup> Muhammet Kemalöglü, "Kafkasya Tarihi Geçmiş Etnik Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri" *Akademik Bakış Dergisi*, 32, (Kırgızistan: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2012), 3.

<sup>7</sup> İrade Hüseyinova, "Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları" *İrs Arkeoloji*, 4/8, (Ankara: Güzel İş Basımevi, 2013), 11.

<sup>8</sup> Ufuk Tavluk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002), 11.

<sup>9</sup> Hüseyinova, "Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları", 10.

<sup>10</sup> İnsanlık çağının en uzun dönemi, yaklaşık 2.6 milyon yıl önce başlayıp milattan önce 10.000'de sona erdiği düşünülen dönem.

<sup>11</sup> Tofik Memmedov, *Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda* (Bakü: Tehsil Neşriyatı, 2006), 189.

taşıdığını belirtmiş, bu inanç ve uygulamaları destekleyen antik dönemlerin gelenek ve göreneklerinin, defin adetlerinin çeşitliliği hakkında bilgi aktarmışlardır.<sup>12</sup> Albanya'nın coğrafi yapısı, uzun tarihi ve çeşitli etnik kökenleri, bu bölgede farklı dinlerin varlığının temelini oluşturmaktadır. Farklı zamanlarda, Paganizm, Zerdüştlük, Yahudilik ve Totemizm, Büyücülük gibi çeşitli inançlar değişik düzeylerde yayılmıştır.<sup>13</sup> Milattan önce doğmuş bu dinî inançlar daha sonra tek tanrılı dinlerle karşı karşıya kalmıştır. Albanya'nın kuzeyi ve güneyi farklı inançları benimsemiş ve yayılma oranı her bölgede değişmiştir.<sup>14</sup>

Kafkas Albanya'sı Devletinin Hıristiyanlık öncesi dinî inançlarına geçmeden önce Albanya devleti ve halkının kısa bir şekilde tanımlanması, çalışılan konunun anlaşılması açısından doğru bir usul olacaktır.

Alban ismi ilk defa MÖ. IV. yüzyıldaki Gavgamela<sup>15</sup> savaşında karşımıza çıkmaktadır. Bu savaşta bugünün Azerbaycan topraklarında yaşamış toplumlar; Alban, Sakasin, Kaspi, Kadusi, Mard vs. gruplar, "Saka" veya "Kafkaslı" adıyla III. Darius'un tarafında savaşa katılmışlardır.<sup>16</sup> MÖ. 330 yılında Ahameniler imparatorluğu'nun yıkılmasının akabinde günümüz Azerbaycan topraklarında MÖ. IV. yüzyılın sonu III. yüzyılın başlarında bağımsız bir Albanya devleti kurulmuştur.<sup>17</sup> Kalankaturklı, eserinde Yafes ve Aran'dan başlayarak, III. Vaçagan'a kadar olan Albanya hükümdarlarının isimlerini zikretmiş, Part hükümdarı I. Vologases'in (MS. 50 / 51-76 / 77) kuzey topluluklar üzerinde kontrolü sağladıktan sonra Kafkasya'da yaşayan toplulukların yöneticilerini davet ederek onlara Yafes'in soyundan gelen Aran'a yönetici olarak atadığını belirtir.<sup>18</sup> Albanya toprakları sürekli Sasani, Bizans ve Hazar ordularının baskılarıyla yüzleşmiştir. VII. yüzyılın son çeyreğinde bölge Arap kontrolüne geçmiştir. 705'te Bizans taraftarlarını cezalandırmak için Arap orduları Albanya'ya gönderilmiş, Albanya'nın bağımsızlığı kaldırılmış ve Arap egemenliği başlamıştır.<sup>19</sup>

Kadimde Albanya veya Arran<sup>20</sup> devleti sınırları değişik etnik ve dil grupları çerçevesinde belirlenmiştir. Antik yazarların verdiği bilgilere göre, Alban toplumunun meskûn olduğu arazi, güneyde Araz nehri ve Talış dağlarına, kuzeyde ise büyük Kafkas dağlarının kuzey doğu bölgesine kadar uzanmıştır. Azerbaycan'ın Araz nehrinin kuzeyindeki topraklar eski kaynaklarda Albanya olarak isimlendirilmektedir. Albanya ile ilgili ilk malumatı veren

<sup>12</sup> Mihriban Gasumova, "Azerbaycan'da Dini Hayat: Bakü Örneği" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1999), 17-18; Metin Çünatikho – Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi* çev. Fatih Huvaj, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1914), 1/19.

<sup>13</sup> Kövser Tağıyev, "Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycanda Din Eğitiminin Gelişimi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/28, (Güz 2013), 381.

<sup>14</sup> Allahşükür Paşazade, *Kafkasda İslam: Tarih ve Müasirlik* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991), 42.

<sup>15</sup> Arbela veya Gavgamela Meydan Savaşı MÖ. 331 de Büyük İskender ile Pers İmparatoru III. Darius arasında gerçekleşmiştir. Erbil'in kuzeyindeki Gavgamela mevkiinde cereyan etmesi sebebiyle bu isimle tarihe geçmiştir. Bu savaşta mağlup edilen III. Darius, Erbil Kalesine sığınmış, daha sonra ailesini ve hazinelerini terk ederek İran'a kaçmıştır. Bkz; Sâmî es Sakkâr, "Erbil" (DİA, 1995), 11/272.

<sup>16</sup> Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirden XX Asradek* (Bakü: Çırag Neşriyatı, 2005), 1/135-136.

<sup>17</sup> Cavid Gasimov *Tarih* (Bakü: Çağ Öğretim İşletmeleri Yayınları, 2005), 77; Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken* (Bakü: Azernesir Yayınları, 1989), 57-58.

<sup>18</sup> Moisey Kalankaturklı, *Albaniya Tarihi* çev. Ziya Bünyadov, (Bakü: Avrasiya Press, 2006), k. I, f. 5/8.

<sup>19</sup> A. H. Balayev vd. *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm Neşriyatı, 1993), 54.

<sup>20</sup> Yakut el Hamavi, *Mucemul Buldan* (Beyrut: Darus Sadır, 1977), 3/18; Ahmed b. Yahya el Belezuri, *Fütûhu'l Buldan* çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013). 225/229/ 233-234.

Strabo'ya (MÖ. 64 - MS. 24) göre Albanya (*Alvanoí*), kuzeyde Sarmatiya (*Sarmatón*),<sup>21</sup> batıda İberiya (*Ivirian*),<sup>22</sup> güneybatıda Ermenistan'ın (*Ármenon*) bir kısım arazileri doğuda Hazar denizi ile sınırlandırılmıştır.<sup>23</sup> Aslında bu tanım birçok kimseye tanındık gelecektir. Zira bu sınırlar hemen hemen bugünkü Azerbaycan sınırlarıdır. Öyle ki bugün Azerbaycan, kimi İngilizce kaynaklarda Albanya yahut Kafkas Albanya'sı şeklinde geçmektedir.<sup>24</sup> Çeşitli nedenlerden dolayı, Kafkasya devletlerinin sınırları periyodik olarak değişmiştir. Alban toplumunun yaşadığı topraklar, Dağlık Karabağ ve Dağıstan'ın güneyi dâhil bugünün Azerbaycan topraklarıdır. Albanlar Kur nehrinin sağ ve sol kıyısında yaşıyorlardı. Strabo'un "Kur Nehri Albanya topraklarından geçiyor"<sup>25</sup> ifadesi bunu tasdik etmektedir. Genel olarak Albanya arazisi doğal sınırlar içerisinde 11 vilayete bölünerek yönetilmiştir. <sup>26</sup>



KAFKAS ALBANYASI DEVLETİNİN HARİTASI

İlk dönemde Albanya, yirmiden fazla kabileye<sup>27</sup> ev sahipliği yapıyordu. Bu kabileleri zamanla Albanya Devleti adına birleştiren ve bu kabilelerin içinde en büyüğü olan Alban kabilesinin etnik kökenleri, genel olarak kabul edilen görüşe göre "Sak" Türklerine dayanmaktadır.<sup>28</sup> Mehmet Saray, Albanlar'ın bu bölgeye Sakalardan daha sonra geldiğini,

<sup>21</sup> Sarmatiya, günümüz Dağıstan bölgesini ifade etmektedir.

<sup>22</sup> İberiya; Şimdiki Gürcistan'ın doğusu anlamına gelmektedir. Ayrıca, günümüz Gürcistan devletinin eski kaynaklardaki ismidir.

<sup>23</sup> Strabo, *The Geography of Strabo* ed. H. L. Jones, (London, Cambridge Mass Harvard University Press, William Heinemann, 1924), 11/ 2/15, 4/1.

<sup>24</sup> Esme Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma" (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2016), 21/2, 558.

<sup>25</sup> Strabo, *The Geography*, 11/ 4/2.

<sup>26</sup> Gasım Hacıyev, *Berde Şehri Coğrafi Siyasi ve Medeni Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası 2008), 37-38; Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti* (Bakü: Avrasiya Press Yayınları, 2006), 18.

<sup>27</sup> Kabilelerle ilgili bkz: Baharlı Veliyev, Mehmed Hesen, *Azerbaycan: Fiziki-Cografî Etnogarafî ve İktisadi Oçerik* (Bakü: Azerbaycan Nesriyat, 1993), 93; Mahmut İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyat, 1993), 27-29.

<sup>28</sup> Balayev A. H. vd., *Azerbaycan Tarihi*, 93; Fahrettin Kırcıoğlu, *Albanlar Tarihi: M.Ö. IV – M.S. X. Yüzyıllar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 48; Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albaniya* (Ankara:Yeni Cezaevi Matbaası, 1951), 27-32.

onların da Türk asıllı olduklarını bildirmektedir.<sup>29</sup> İsimlerinin daha sonraki dönemlerde tarihe geçmesine rağmen, IV. yüzyılda bugünkü Azerbaycan topraklarında Alban halkı ve devletin varlığından söz edilmiştir. Albanya topraklarındaki Sakasen eyaleti ve günümüz Şeki ili ismini Sak etnik grubundan almıştır. Günümüzde bu bölgede bulunan Zagatala şehrinin adı da "Sakların Tarlası" anlamına gelen "Sakatala" kelimesinden gelmektedir.<sup>30</sup> Alban topluluğuna ek olarak, Albanya topraklarında çeşitli adlara sahip etnik gruplar yaşamaktaydı. Örneğin; Sakasen, Mük, Uti, Gargar, Udi, Ud, Sovde, Kaspi, Gel, Leg vb. etnik gruplar gibi...<sup>31</sup> Tarihçi Herodot da Kaspi (*Kaspi*), Uti (*Utia*) ve Mükler'in (*Mykos*) bu coğrafyada yaşadığını belirtmektedir.<sup>32</sup> Strabo ise bu kavimlerin yanı sıra Gel<sup>33</sup>, Leg, Mard, Amard, Gargar ve diğer etnik grupların da bu bölgede yaşadığını belirtmiştir.<sup>34</sup> Anlaşılan, "Alban" adı bu bölgede yaşayan tüm etnik grupları kapsayacak şekilde eski kaynaklarda (... itibaren) kullanılmıştır. Strabo, bu etnik grupların 26 farklı dil konuşan kabileden oluştuğunu söylemektedir.<sup>35</sup>

Strabo'nun belirttiği üzere Albanya halkının farklı etnisitelerden oluşması bölgede farklı inançların teşekkülüne neden olmuştur. Bölgedeki toplulukların farklılığı kadar yaşadıkları bölgeler de inançların şekillenmesinde etkili olmuştur. Nitekim Albanya'nın kuzeyinde gök cisimlerine tapınma ve Totemizm inancı yaygın iken güney bölgesinde Putperestlik ve Zerdüştiliğin yaygın olduğu görülmektedir. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde eski dönemlere ait olduğu kabul edilen bu dinî inançlara bağlı düşünce ve uygulamaların bir kısmı günümüz Azerbaycan halkının yaşamında hala görülmektedir. Ayrıca, günümüzde Albanya kültürel mirasını sürdüren Azerbaycan'daki azınlık olan Alban Udiler Hıristiyanlık inançlarıyla karışmış olarak eski inançlarını da sürdürmektedirler. Mesela, güneş ve ay üzerine yemin, düğün törenlerinde büyüçülük ve putperestlikten gelen uygulamalar gibi...

## 1. Albanya`Da Hıristiyanlık Öncesi Dini İnançlar

### 1.1. Büyüçülük

<sup>29</sup> Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993), 12.

<sup>30</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/ 156.

<sup>31</sup> Baharlı Veliyev - Mehmed Heslen, *Azerbaycan: Fiziki Coğrafi Etnografi ve İktisadi Oçerik* (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1993), 93; Mahmut İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), 27–29; Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken* (Bakü: Azernesir Yayınları, 1989), 6.

<sup>32</sup> Herodot, *Herodot Tarihi* cev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1973), k. III. f. 93.

<sup>33</sup> Azerbaycan'ın kuzey bölgesi, genellikle Balaken şehrindeki eski döneme ait araştırmalar yapan Akif Memmedli kadim Alban toplumundan olan Geller'i, Azerbaycan'ın Zagatala şehrinin Ailabad kasabası, Mosul ve Kepenekçi köylerinde meskûn olan Yengiloylar ile aynı kabul etmektedir. Tarihçi Şirinbey Hacıeli de Yengiloy olarak isimlendirilen grubun, İslam'ı kabul etmiş Geller'in devamı olduğunu söylemektedir. Gürcü kaynaklarının, bu halkın Gürcü asıllı olduklarını iddia etmelerine, Geller'in yani Yengiloylar'ın yaşadıkları bölgelere Gürcüler tarafından daha eski dönemlerde Hereti isminin verilmesi sebep olmuştur. Bkz. Akif Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair* (Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2004), 104-116.

<sup>34</sup> Strabo, *The Geography*, 11/5/ 1.

<sup>35</sup> Strabo, *The Geography*, 11/4/6. Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov Strabo'nun verdiği bu bilgiye şöyle açıklama getirmektedir. 26 dil anlayışını Albanya'nın ovalık ve onu çevreleyen dağ ve dağ eteği bölgelerine şamil etmek mümkün değildir. Ya Strabo'nun kullandığı kaynakta bilgiler doğru aktarılmamıştır ya da 26 dil ifadesi ile Albanya'nın kuzeyinde (güney Dağıstan) yaşayan ahalinin konuştuğu diller kastedilmiştir. Kafkas'ta çok dillilik (çoğu durumda çok şivelik) erken orta asır kaynaklarında da aktarılmaktadır. Albanya'nın merkez bölgesi Kur nehrinin sağ ve sol kıyılarında yaşayan ahali arasında bu türlü dil çeşitliliği dikkate çarpmamaktadır. Bkz; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/150.

Bölgeyle alakalı araştırmaların ulaştıkları sonuçlarda, MS. I-V. yüzyıllarda Albanya’da büyücülüğün yaygın olduğu, kâhinlerin sık sık ayinleri organize ettikleri ve kurban törenleri düzenledikleri görülmektedir. Büyüçülere mahsus mabetlerin sunakları sık ormanlarda, yüksek dağlar ve yeşil ovalarda inşa edilmiştir. Kurban merasimlerinde hayvanlar ateşte yakılmış, kafaları ile birlikte derileri yüzülmüş içine saman ve ot doldurularak ağaca veya yüksek bir yere asılmışlardır. Bununla da ruhları etki altında tuttıklarına, kontrol edebildiklerine inanmışlardır. Ayrıca Alban halkının sunak alanında insan kurban ettikleri söylentileri de vardır.<sup>36</sup> I. yüzyıl yazarı Strabo’nun yanı sıra VIII. yüzyıl Alban asıllı yazar Moisey Kalankaturklu da “Albaniya Tarihi” eserinde bu gibi bilgiler vermektedir. Farklı dönemlerde yaşamış bu iki yazarın bahsetmiş olduğu kurban olayının arkeolojik kazılarda bir karşılığı bulunamamıştır. Keza bazı toplumlarda insan kurbanının olduğuna yönelik bilgiler bulunmuşsa da bunların birçoğu kanıtlanmamıştır.<sup>37</sup> Ayrıca her ne kadar Moisey Kalankaturklu Alban soyunu taşısa da koyu monofizit olması hasebiyle eserinde aynı dine mensup diyofizit öğretiyeye sahip insanları küfürle itham ettiğini görmekteyiz. Bu yüzden Kalankaturklu Alban halklarından olan ancak Hıristiyanlığı kabul etmeyen toplulukları da bu şekilde itham etmiş olabilir. Nitekim eserinde Ağrıverenler ve Parmakkesenler olarak isimlendirdiği bu gruplar ve ayinleri hakkında efsanevi bilgiler aktarmaktadır.<sup>38</sup>

Azerbaycan’ın Fizuli ilinin Azıh mağarasındaki arkeolojik kazıların ortaya koyduğu bulgulardan, burada yaşayan insanların Azerbaycan’ın en yaşlı sakinleri olduğunu söylemek mümkündür.<sup>39</sup> Fizuli bölgesinde kaya üzerinde tasvir olunan resimlerin çoğu büyü ile ilgilidir ve büyüünün etkili olması için çizildiği söylenmektedir.<sup>40</sup> Azerbaycan’ın kadim halkları olağanüstü olayların tabiatüstü kuvvet tarafından gerçekleştirildiğini düşünmüş, bu yüzden de insanın belli hareket ve ritüellerle bu güce yön verilebileceğine inanmışlardır. İhtiyaç duyulduğunda büyü vasıtasıyla yağmur yağdırılacağına, hayvanların sayısının artırılacağına ve hastalıklardan kurtulacağına inanılmıştır. Büyüçüler hastalıklardan kurtulmak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Örneğin; hastanın vücudunun ağırlı kısmına bir parça odun koyarak ona ok atmış, bununla hastalığın öldürüldüğü düşünülmüştür. Hastalıkla ilgili bir başka yöntem ise hastanın tırnakları ve saçları hamura karıştırılarak insan figürü yapılmış ve bu figür hasta insanın giysilerinden yapılmış beze sarılarak toprağa gömülmüştür. Böylece hastanın hastalıktan kurtulacağına inanılmıştır. Bir başka örnekte, insanlar hayvanları avlamadan önce kaya üzerine avlayacakları hayvan resimlerini çizmiş, mızrak, ok veya taş ile vurduklarında avlarında başarılı olacaklarını inanmışlardır. Büyü ve büyü ayinleri geliştikçe, sihirbazların sayısı da artmıştır. İnsanlar büyüçülerin ruhların istek ve taleplerini bildiklerini, ruhlara yakın olduklarını hatta ruhları gördüklerini düşünmüşlerdir.<sup>41</sup>

## 1.2. Totemizm

<sup>36</sup> Strabo, *The Geography*, 11/ 4/7; Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k.I, f. 25.

<sup>37</sup> Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Sacrifice in The Ancient Near East* (Indiana: Winona Lake, 2012), 3-5; Suzan Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar” *Tarih Okulu Dergisi*, (Mart 2014) 17/ 3, 7-9.

<sup>38</sup> Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. I, f. 25.

<sup>39</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/ 9.

<sup>40</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/ 28-34.

<sup>41</sup> Bu ve benzeri bilgileri için Bkz: H. A. Guliyev – A. S. Bahtiyarov, *Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galiğları* (Bakü: Azerbaycan SSCB Medeniyyet Nazırlığı, 1968), 17-28; Kemal Memmedov, *İslam Öncesi Azerbaycanda Dini İnançlar* (Bakü: 1996), 13; Z. İ. Yampolski, *Azerbaycanda Kadim Dinler* (Bakü: 1958), 7.

Alban Halkının kadim inançlarına bağlı uygulamalar arkeolojik araştırmalar sonucu gün yüzüne çıkmaktadır. Kazılarda bulunan kabir ve içindekiler bu bölgelerde hangi inanç türlerinin yaşandığını öğrenmemize yardımcı olmaktadır. Totemizmde insanın doğa ile güçlü bir ilişkisinin var olduğu bilinmektedir. Albanlar totemi babaları ve torunları olarak görmüşlerdir. Bu nedenle, toteme zarar vermek, onu öldürmek ve etini yemek kesinlikle yasaktı. Kabilelerin süreç içerisindeki gelişimi ile bu yasak şekli değişmiş, totemin belli uzuvları yenmeye başlanmıştır.<sup>42</sup> Azerbaycan'ın birçok ilinde yapılmış arkeolojik kazılarda mezarların batı yönünde kaplumbağa kabuğu bulunmuştur. Anlaşılan kaplumbağa Albanlar tarafından kutsal kabul edildiğinden sahibi ile birlikte gömülmüştür. Bölgede yaşayan kadim topluluklar, kaplumbağayı totem olarak görmüş, kutsal olduğuna ve kötülüklerden koruduğuna inanmışlardır. Ayrıca kaplumbağayı sonsuzluğun bir sembolü olarak kabul etmişlerdir.<sup>43</sup> Gobustan kayalıklarında bulunmuş kadim eşyalar üzerine çizilen hayvan resimlerinden bazıları bölge halkının totem inancı ile ilgilidir.<sup>44</sup> Ayrıca araştırmacılar, Azılı Mağarasındaki hayvan kalıntılarının totemizmle ilişkili olduğunu belirtmektedirler.<sup>45</sup> Kabir'deki öküz kafatası ve bacak kemiklerinin, ölünün kötü ruhlardan korunmasını sağlamak amacıyla, buraya konulduğunu belirten araştırmacılar, bu geleneğin Kabele'nin Nic Köyü'ndeki 'Tavuk Piri' ve 'Sarılık Piri'nde devam ettirildiğini belirtmektedirler. Nitekim Pir olarak isimlendirilen bu iki yatıra gelen insanlar, boğazladıkları tavuk ve diğer hayvanların kafalarını ve bacaklarını buraya bırakmaktadırlar. Bugün bazı bölgelerde halen evlerin bahçe giriş kapıları üzerinde asılmış hayvan kafataslarının kötü ruhlardan ve nazardan korunmak amacıyla asıldığı belirtilmektedir.<sup>46</sup> Gobustan kayalıkları üzerine çizilmiş öküz resmi totemcilik, keçi resimleri ise büyücülükle ilişkilendirilmiştir.<sup>47</sup>

Alban halkları atı totem olarak görmüş, cenaze törenlerini buna uygun olarak gerçekleştirmişlerdir. Şöyle ki, Albanya'da bulunan kurgan tipli mezarlarda insan cesedine ek olarak at iskeletleri de bulunmuştur. Muhtemeldir ki, atı, sahibi ile birlikte gömmek, Alban halkının totem inancıyla ilgili olup, kabir hayatında sahibinin kurtarıcısı olarak görmelerindedir.<sup>48</sup> Kadim zamanlarda Albanya'da zengin şahıslar gömülürken hanımı, hizmetçileri ve muhafızları da öldürülerek beraberinde defnedildiği söylenmektedir (yukarıdaki atın gömülmesi de onun bir totem olarak kabul edilmesinden değil, öldükten sonraki hayatı bu dünyadaki hayata benzer olduğu için oradaki hayatında ihtiyaç duyacağı şeyleri mezara koyma inancından kaynaklanmaktadır). Karabağ'da bulunan genişliği 256 m<sup>2</sup> olan "Borsunlu" kurganı buna en iyi örnektir. Kurganda sekiz at, dokuz köle gömülmüştür.

<sup>42</sup> Guliyev ve Bahtiyarov tarafından kaleme alınmış "Azerbaycan'daki kadim dini ayinler ve onların maişette kalıntıları" eserinde kadim Azerbaycan ahalisinin totem inancı ile ilgili değişik ve geniş bilgiler verilmiştir. Bu bölgede taş, ağaç ve bitkilerin totem olarak kabul edilmesi, ateşe, bazı hayvan ve kuşlara atfedilen inanç ve yücelik, değişik ruhlar ve farklı eşyalar ile ilgili totem inancı, su ve yağmur ile ilgili olan inanç ve bunlara yönelik ayinler geniş ve teferruatlı bir biçimde anlatılmıştır. Bkz; Guliyev - Bahtiyarov, *Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları*, 28-84.

<sup>43</sup> Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 66-67.

<sup>44</sup> Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 89.

<sup>45</sup> Kemal Memmedov, *İslam Öncesi Azerbaycan'da Dini İnançlar*, (Bakü: 1996), 17; Araştırmacılara göre günümüzde Azerbaycan'daki bazı meyve, bitki, dağ ve mağaraların hayvan adıyla adlandırılması (örneğin; itburnu, guşeppeyi, ayıarmudu, keklikotu, garğasoğanı, ilanyarpağı, maralotu, vs, İlandağ, İnek Zağası, Keçi gayası, Maral daş, Ceylan Bulağı vs.) eski totemizm inancı ile bağlıdır. Bkz; Reşit Göyüşov, *Arheologiya ve Din* (Bakü: Azernesr, 1965), 29-30.

<sup>46</sup> S. M. Gaziyev, *Kabele Şehrinin Tarihi-Arheoloji Tedgigi* (Bakü: Azerbaycanın Maddi Medeniyeti, 1964), 17.

<sup>47</sup> Memmedov, *Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda*, 24.

<sup>48</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/ 52.

Kabile reisi ahşaptan hazırlanan, tunç ve altın levhalarla süslenmiş özel taht üzerinde defnedilmiştir. Mezarda çeşitli süs eşyaları, silah, çalışma aletleri, tahakküm sembolü olan topuz, çeşitli ev eşyaları bulunmuştur.<sup>49</sup> Bölge üzerine yapılan bu gibi arkeolojik kazı ve araştırmalar Albanya halkının inançlarının içerisinde totemizm inancının olduğunu göstermektedir. Azerbaycan halkının sosyal yaşantısı, inanç türleri incelendiği zaman totemizm gibi inançların günümüzde de fark edilmeden yaşamaya devam ettiği görülmektedir.

### 1.3. Sema/Gök Cisimlerine Tapınma

Albanya halklarının geleneksel inançlarından biri de sema cisimlerine tapınma olmuştur. Strabo, Albanlar'ın Helios (Güneşe), Selena (Aya), Zeus'a (Göğe) tapındıkları hakkında bilgi vermektedir.<sup>50</sup> Yazar tanrıların isimlerini Yunanca zikretmiş, onların Alban Udi karşılığını vermemiştir. Z. Hasanov, Prission'dan aktarmış olduğu bilgilere göre "Albanlar Marsın Savaşçı oğulları olarak isimlendirilmiş, savaş tanrısı Marsa, Heredot'a göre Ares'e tapındıklarını" belirtmiştir.<sup>51</sup>

Toprak mezarlardan bulunmuş kişisel eşyalar üzerindeki aya benzer çizimler ise ay ayini ile ilintilidir. Alban halkları gök cisimlerine ait kutsal yerlerin adının başında "gök", "beyaz", "sarı" sözleri kullanmışlardır. "Gök Murad", "Beyaz adam", "Sarı pır" vb. gibi isimlendirmeler antik kültürün kalıntılarıdır.<sup>52</sup>

Albanların gök cisimlerini kutsal kabul ederek onlara tapınmaları günlük hayatlarında önemli yer tutmuştur. Şöyle ki; Haftanın her pazar günü güneş günü veya güneşe tapınma günü olarak belirlenmiş, bugüne "beğgeği" ismi verilmiştir. Bu inanca bağlı uygulamayı, günümüz Alban Udilerin sabah erkenden güneşin doğuşunu gözleme âdetinde görmekteyiz.<sup>53</sup> Kadimde bu bölgelerde güneş ayini açık havada dağ ve tepelerin başında yapılırdı.<sup>54</sup> Alban toplumları güneşi tabii ihtiyaç olarak görmüş, itaat etmiş, ona kurban olarak hayvan cinsinden at sunmuşlardır.<sup>55</sup> Sunulan kurbanın at olmasının sebebi tanrıların en süratlisi kabul ettikleri güneşin şanına süratli olanın yakışacağındandır.<sup>56</sup>

Kaya üzerine çizilmiş kayığın ön kısmındaki güneş tasvirleri güneş tanrısı ve ölümler kültürü ile ilişkilendirilmiştir. Sümerler ve eski Mısırlılar gibi kadim Gobustanlılar da kendi ölümlerini gemilerle yolcu etmişlerdir. Tunç döneminde güneş kültürünün karakteristik özelliklerinden biri "apotropaic" yani koruyucu özelliği ve sihirli bir güce sahip olmasıydı. Şöyle ki; kendilerini kötü niyetli ruhlardan, nazardan, hastalıklardan vb. zararlı dış etkilerden korumak için güneşin farklı şekil ve sembollerini beraberinde taşımışlardır. Güneş kültürü, zayıf bir şekilde de olsa sonraki dönemlerde kendinî göstermiş ve dekoratif sanatlarda etkili olmuştur. Örneğin; Albanya'da çömlekçiler güneşin plastik ve grafik tasvirlerini yapmışlardır. Bu anlamda Mingeçevir'de çömlekçilerin hazırladığı güneşin sembolleri ve görsel çizimleri dikkat çekmektedir. Bu eserlerde halen güneş kültürünün dinî mahiyeti kendinî göstermektedir. Güneş

<sup>49</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/ 60.

<sup>50</sup> Strabo, *The Geography*, 11/ 4/7.

<sup>51</sup> Zaur Hasanov, *Çar Skifler* (Bakü: AZS Yayınları, 2005), 119.

<sup>52</sup> Heyet, *Azerbaycan Etnografyası*, 3/ 346.

<sup>53</sup> Gamersah Cavadov, *Azerbaycanın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıkları* (Bakü: Elm Neşriyatı, 2000), 229.

<sup>54</sup> Guliyev - Bahtiyarov, *Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları*, 85.

<sup>55</sup> Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken* (Bakü: Azereşir, 1989), 367-373

<sup>56</sup> Lale Mövsümova, *Azerbaycan Kadını Uzak Geçmişten İndiyedek* (Bakü: Ulu Yayınları, 2003), 34-36.



kültünün etkisi yüzyıllarca geleneksel bir şekilde günümüze kadar gelmiştir. Fakat bu etki önceki gibi dinî olmaktan tamamen uzak olup, dekoratif amaçlara hizmet etmektedir.<sup>57</sup>

Cenaze töreninde güneş kültünün etkileri mezar anıtlarında çizilen sembollerden anlaşılmaktadır. MÖ. 3000-1200 yıllarında mezarların güney kesiminin tercih edildiği ve cenaze töreninde dairesel taşlara tazim edildiği belirtilmektedir. Bunun eski güneş kültürleriyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Albanya'da Bronz Çağı ideolojisinde ve kültürel yapılarında güneş önemli yer tutar.<sup>58</sup> Bunlara en iyi, Chromlexler<sup>59</sup> örnektir. Chromlex/Menhir,<sup>60</sup> kadim Albanya'da güneş tapınakları olarak kullanılmış, güneşe kurbanlar adanmış, ayinler yapılmıştır. Bu yapıtların çember şeklinde yapılışı güneş kültüyle ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Gobustan, Hankendi, Abşeron, Şüvelan yakınlarında "Beyaz Taş" denilen basit biçimli daire şeklindeki menhirler bulunmuştur. Bu menhirler güneş ışınlarının yayılma sistemi temelinde inşa edilmiştir.<sup>61</sup>

Hanlar bölgesinde bulunan kurgan mezarlarda bulunmuş kilden yapılmış kabın üzerinde güneşin gökyüzündeki hareketini gösteren Svastika (Gamalı haç) grafik tasviri vardır.<sup>62</sup> Hayat ağacı üzerindeki simgelerden de anlaşılacağı gibi, tarımın güneş tanrısının korunması altında olduğuna inanılmaktadır. "Al Ruhı" inancının felsefesi, Bronz Çağı boyunca güneşin ibadetinde feminen olmasıdır. Bu "Al" ruhu kırmızıyı simgeliyor. Bu nedenle, kendilerini kötü ruhlardan ve nazardan korumak için yaygın olarak kırmızı renkli kumaşlar kullanmışlardır. Albanlar güneşe olan inançları ile ilgili kırmızı rengi çokça kullanmışlardır. Mezar taşları bile kırmızıya boyanmıştır. Ayrıca iyileşmeleri için hastalar üzerine kırmızı bir örtü örtmüşlerdir. Albanlar kırmızı renkli çakmak taşına güneşin simgesi gibi tapmış, insanı şeytanî güçlerden kuruyuculuğuna inanmışlar ve onu "Mutluluk Taşı" olarak üzerlerinde taşımışlardır. Mezarlarının iç duvarlarını ohra<sup>63</sup> ile boyamış, böylece güneşin sıcaklığının hissedileceğine inanılmıştır. Alban halkının düşüncesinde mezar sonsuz yaşam yeri olarak görülmüş, ölüm ötesi hayatın güneş tanrısı himayesinde olacağını düşünmüşlerdir. Güneşe tapınma ile ilgili olarak, eski mezarların bir bölümünde kandiller ve yanmış ateş kalıntılarına da rastlanmaktadır. Bu uygulama ile kötü ruhları mezarlardan kovmak ve ölüm ötesi hayatın aydınlatılması amaçlanmıştır.<sup>64</sup>

Güneşe nispetle Albanlar tarafından Ay daha kutsal kabul edilmiş, ona tapınma "Haşa Veluğ" olarak isimlendirilmiştir. Nitekim Kür nehri kıyıları Selena'ya mahsus mabet toprakları olarak bilinir.<sup>65</sup> Aya kurban adayarak tazim etmek gibi kadim ayinler Alban Udi halkının günlük hayatında Hıristiyan örf ve adetlerine karışarak günümüze kadar geldiği görülmektedir.<sup>66</sup> Kaynaklarda belirtildiği üzere mukaddes mabet topraklarında "Hiyerodul"

<sup>57</sup> Nesir Rzayev, *Ecdatların İzi İle* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992), 52-55.

<sup>58</sup> Heyet, *Azerbaycan Etnografyası*, 3/346.

<sup>59</sup> "Cromlech" dikey taşlarla düz veya dairesel bir biçimde tapınma alanı olarak oluşturulan yapıtlardır. Bkz; Heyet, *Görsel Kültür* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2011), 5.

<sup>60</sup> Kromlek, Menhir ve Dolmen yaklaşık aynı anlama gelmektedir. Bkz; Fahir İz - H. C. Hony, *An English Turkish Dictionary* (Oxford: At The Clarendon Press, 1964), 94.

<sup>61</sup> Rzayev, *Ecdatların İzi İle*, 53.

<sup>62</sup> Göyüşov, *Arkeoloğiya ve Din*, 26.

<sup>63</sup> "Ohra" kadim dönemlerde insanlar tarafından kullanılan ve kırmızı renk olan boya çeşididir.

<sup>64</sup> Rzayev, *Ecdatların İzi İle*, 53-54.

<sup>65</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 176-177.

<sup>66</sup> Cavadov, *Azerbaycanın Afsaylı Halkları ve Milli Azınlıkları*, 229.

ismi verilen ve hiçbir hukuku olmadığı söylenen insanlar çalışmışlardır.<sup>67</sup> Albanya’da hierodullar dönemini ilk gözlemleyen A. Y. Kırmski; “Hierodullar”ı; Tanrıya adanmış kimseler olarak, mabet çiftliğinde çalışan “kutsal köleler” olarak tanımlamakta, onların tapınak mülkiyetine bağlı, kölelik toplumunun mahkûm sınıfını oluşturduklarını belirtmektedir.<sup>68</sup> Hierodullar mahkûm sınıfından biri olarak antik yazarların da dikkatini çekmiştir. Strabo’nun eserlerinde Küçük Asya, Mezopotamya hierodulları yanı sıra, Albanya hierodulları hakkında da bilgiler verilmiş, Hierodulların canilerden, savaşlar esnasında esir alınıp köleye dönüştürülenlerden değil de, özellikle tapınaklara adanan topluluk üyelerinden oluştuğunu belirtmiştir.<sup>69</sup> Bu meseleyi somut biçimde gözden geçiren K. E. Aliyev; “Albanya’daki hierodulları kölelikle ilgili olan sosyal kategori olarak değil, “Tanrının kulları” yani içinde sıradan kâhinlerin de bulunduğu tapınak görevlileri gibi algılanması gerektiğini belirtmektedir.<sup>70</sup>

Kadim dönemlerde Albanya’da Ay tanrısı şerefine birçok mabet inşa edilmiştir. Bu mabetlerin en görkemlisi Alazan nehri civarında inşa olunduğu söylenmektedir.<sup>71</sup> Ay mabetleri Albanya’da Hıristiyanlığın yayıldığı döneme kadar faaliyet göstermiştir. Gedebeyle olan Mahrasa Mabedi Albanya’nın Girdiman vilayetinin merkezî mabetlerinden biri olmuştur. Tarihî bilgilere göre İran şahı II. Hüsrev’in<sup>72</sup> yakın akrabası Mehran, 30 bin aile ile buraya gelmiş, mabette yaşayan 12 kişilik kâhin grubunu öldürerek mabede sahip olmuştur.<sup>73</sup> Ay ve Güneşin kutsiyetini günümüz Alban Udi halkının yaşantısında devam ettiğinin işaretleri olarak mesela, onların halen güneş ve ay üzerine yemin etmeleri verilebilir.

#### 1.4. Putperestlik

Kadim dönemde birçok toplumda görüldüğü gibi Alban halkı da bu anlamda belli başlı putlara tapmışlardır. Albanya ahalisinin putperestlikle ilgili inançlarının temeli kadim devirlere kadar uzanmış olup monoteist dinlerin bu bölgelere gelişine kadar halk arasında varlığını sürdürmüştür. Putperestlik ayinleri çoğu zaman sentez şeklinde icra edilmiştir. İnançlar biri diğerinden çok az bir farkla ayırt edilmiş, karşılıklı etkileşimlerle kendilerine özgü inançlar ve rütüeller teşekkül etmiştir.<sup>74</sup> Şamahı ilinin Hınıslı Köyü arazisinde yapılan arkeolojik çalışmalarda kadim döneme ait puthaneler bulunmuştur. Orta Asya ve Albanya’nın muhtelif bölgelerinde bunlara benzer putlarla karşılaşmaktadır.<sup>75</sup> Ayrıca Berde’de “İlahe” olarak bilinen volkanik külden yapılmış zarif ve güzel bir kadın put bulunmuştur. Putun kafasındaki örtüsü o kadar özenle işlenmiş ki örtü altında saç telleri belli olmaktadır. Kabileler bu ilaheye tazim

<sup>67</sup> Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 167; Memmedov, *Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda*, 189,

<sup>68</sup> Z. İ. Yampolski, *Drevnyaya Albaniya III – I. vv. Do, n. e. SSR* (Bakü: 1962), 115.

<sup>69</sup> Strabo, *The Geography*, XI, 4/7.

<sup>70</sup> Yusif Seferov, *Kadim Azerbaycan: Ne Biliyoruz* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1989), 81-82.

<sup>71</sup> Strabo, *The Geography*, XI, 4/7.

<sup>72</sup> ö. 628, bu Sasani hükümdarı Peygamberimizin kendisine mektup gönderdiği Kısra olarak da bilinir.

<sup>73</sup> Guliyev - Bahtiyarov, *Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları*, 46-47.

<sup>74</sup> “Putperestlik”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* (Bakü: 1978), 2/ 380.

<sup>75</sup> Putların uzunluğu 1,5–2 metre kadardır. Putlar kilden yapılmıştır. Bu tür putlara “Kadim Türk Karıları” denmiştir. Bkz; Babayev - Nerimanov, *Berde Tarihinin Aynasında*, 20.

etmiş, şerefine törenler düzenlemişlerdir.<sup>76</sup> Beylegan, Şamahı ve Bakü bölgelerinde yapılan kazılarda buna benzer çıplak Kadın ilaheler<sup>77</sup> bulunmuştur.<sup>78</sup>

Arkeolojik kazılarda bulunan kadın heykelcikleri muhtemeldir ki bereket tanrıçası Anahit ile ilgilidir. Aynı zamanda buna benzer taştan yontulmuş büyük heykeller de bulunmuştur.<sup>79</sup> Zire kasabasında bulunmuş kireç taşıdan yontulmuş heykel, bu bölgelerde bulunmuş putlardan çok farklıdır. Heykelin elleri, tazimi andırır vaziyette göğsüne doğru yontulmuştur. Değişik illerde yapılan arkeolojik kazılarda kafasız, kolsuz ve bacaksız kadın ve erkek heykelcikler bulunmuştur.<sup>80</sup> Araştırmacılar bu kadın heykelciklerin MS. I. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedirler. Muhtemelen bu heykeller Anahit'e yapılan ayinlerle alakalıdır. Bu heykelciklerin "ev tanrıları" olarak isimlendirmiş, hane halkının taleplerini yerine getirmediikleri veya insanlar tarafından kafa, kol veya bacaklarının kopartıldığı belirtilmektedir.<sup>81</sup>

### 1.5. Zerdüştilik

Albanya'da Zerdüş inancı MÖ. III. yüzyıldan itibaren kabul görmeye başlasa da genel itibariyle Sâsâniler döneminde askeri ve siyasi başarılarına bağlı olarak yayılmış, dinî tebliğ amacıyla İran'dan Zerdüş aileler buraya göç ettirilmiştir. Sâsânî hükümdarları işgal ettikleri topraklarda farklı inanç sahiplerine bu dinî zorla kabul ettirmişlerdir. Günümüz Azerbaycanı Kültepe bölgesinde yapılan kazılarda Albanya dönemine ait Ateş mabedi izlerine rastlanmıştır.<sup>82</sup> Bu topraklarda Zerdüştilik inancının yaygınlık kazanması muhtemeldir ki, daha önce bu coğrafyada var olan Medli kâhinlerin dinî telkinleri sebebiyledir.<sup>83</sup> MÖ. VI. yüzyılda İran'a yayılan Magların çabalarıyla, ateşperestliğin sembolü olan ateş, Zerdüştiliğe dahil edildi ve bu dinin bir sembolüne dönüştürüldü. Maglar, Zerdüştilik dinî hizmetlerinde bulunmuş rahiplik görevini üstlenmişlerdir.<sup>84</sup> Zerdüştilik inancının yayılması sonucunda Şeki Kiş köyünde olduğu gibi bölgede birçok Zerdüş tapınağı inşa edilmiştir. Hıristiyanlık döneminde ilk mabedin bu Zerdüş mabedi temelinde inşa edildiği söylenmekte hatta Bakü şehrinin Hazar denizi kıyısında var olan "Kız Kulesi"nin de Zerdüş mabedi olduğu iddia edilmektedir.<sup>85</sup>

Kuzey Azerbaycan'da günümüze kadar gelmiş Zerdüştiliğe ait kadim tarihi eserler bulunmaktadır. Azerbaycan'ın Guba iline bağlı Söhüp köyünde MS. III.-IV. yüzyıllara ait sessizlik kulesi (Dakhma), Lenkaran ilinin Govuran köyündeki MÖ. III. yüzyıla tarihlendirilen ateş tapınağı Zerdüştiliğin kuzey Azerbaycan'da da yaygın olduğunun kanıtı olarak görülmüştür.<sup>86</sup> Zerdüştilik inancına bağlı olarak "ateş" ile ilgili birçok söylenti ve rivayet bulunmaktadır. Bakü açıklarındaki Pirallahı adasında inşa edilmiş Ateş mabedi, eski

<sup>76</sup> Cengiz Mürselov. "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış" *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Bingöl: 2016), 4/8: 51.

<sup>77</sup> Bu heykellerin kutsallaştırılma nedeni kadını üreyen (bereket)ve neslin çoğalmasına sebep olmasıdır. Bkz; Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/169.

<sup>78</sup> İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ* (Bakü: Elm Neşriyatı, 1989), 22.

<sup>79</sup> Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda* (Bakü: 1993), 169.

<sup>80</sup> Aşurbeyli, *Şirovaşahlar Devleti*, 82-84.

<sup>81</sup> Aşurbeyli, *Şirovaşahlar Devleti*, 84-85.

<sup>82</sup> S.Y. Kasumova, *Yuşny Azerbaydjan v III-VII vv* (Bakü: Elm Yayınları, 1992), 72.

<sup>83</sup> Seferov, *Kadim Azerbaycan: Ne Biliyoruz*, 65; "Zerdüştilik", *ASA*, (Bakü: 1980), 4/324.

<sup>84</sup> Cengiz Mürselov. *Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış*, 4/8: 53.

<sup>85</sup> Zahid Memmedov, *Azerbaycanda XI-XIII Yıllarda Felsefi Fikir* (Bakü: 1978), 9-10.

<sup>86</sup> Sara Aşurbeyli, *Ekonomiçeskiye i Kulturnıye Soyazi Azerbaydjana s İndiyey v Sredniye Veka* (Bakü: 1990), 47-48.

dönemlerde Zerdüştî olan Türkan ve Zire kasaba halkının ibadet mekânı olduğu söylenmektedir. Bu gibi mabetler Bakü, Surahanı ve Şuban dağında da mevcuttur.<sup>87</sup> MS. V.-X. yüzyıl kaynaklarında Bakü ve civarı tarif edilirken “Sönmeyen ateşin olduğu yer” olarak zikredilmiştir. Bu bölgelerde petrol ve doğalgaz rezervlerinin olması bu arazilerde devamlı ateşin yanmasına sebep olmuştur. Ateşin sıkça rastlandığı bu araziler Albanya'nın Paytakaran eyaleti dâhilinde olmuştur.<sup>88</sup> Bu meyanda Bakûvî, Bakü civarında ateşe tapan toplulukların yaşadığını belirtmiştir.<sup>89</sup>

Eskiden bu coğrafyada yaşamış Med halkının defin ile ilgili törenlerin sonraki kuşaklarda da görülmektedir.<sup>90</sup> Tarihçi Herodot, Medli magların kendi ölümlerini yüksek kulelere terk ederek akbabalara yem ettiklerini belirtmektedir.<sup>91</sup> Gerçekten de Zerdüşt inancına sahip Albanlar, ölümlerini yüksek kulelerde (dakhma) kuzgun ve akbabalara yem ettikleri ve kemiklerini bir tarafa topladıkları söylenmektedir. Azerbaycan'ın birçok kentinde ve köyünde seyahat eden Endülüslü Ebu Hamid el-Gırnatî, Derbent civarı dağ köylerinde İslam'ı kabul etmemiş, cizye de ödemeyen, cenaze törenlerine göre Zerdüştî olduğu belli olan insanların varlığından söz etmektedir.<sup>92</sup> Seyyah Engelbert Kempfer 1683'te bu bölgede bulunmuş, Surahanı yerleşkesini “yanan kırsal” olarak isimlendirmiştir. Kempfer'in anlattığına göre “kadim Fars soyundan iki kişi mabet duvarının etrafında ebedi tanrıya dua ederek, yerden çıkan ateşe tazim ediyorlardı. Daha önceleri bu alana 500 metre uzaklıkta sürekli ateşin yandığı yedi kuyu vardı”. Bu ateş etrafında inşa edilmiş Zerdüştilerin hücrelerinden oluşan ateşgede günümüze kadar ulaşmıştır.<sup>93</sup> Buna ilaveten kadim Bakü olarak bilinen “İçeri şehirdeki” Cuma Camisinin Zerdüşt mabedi temeli üzerinde inşa edildiği söylenmektedir.<sup>94</sup> 1873'de Bakü Cuma Camisini ziyaret eden seyyahların tasvirleri manidardır. Belirtildiği üzere caminin ortasında üzeri kapatılmamış dört sütun bulunmaktadır. Bunların yapılış tarihleri daha eski zamanlara aittir. Mezkûr Zerdüşt mabedi İslamiyet'in bu bölgelere hâkim olduğu dönemde camiye dönüştürülmüştür.<sup>95</sup>

Günümüz Azerbaycan'ında Zerdüştiliğe ait tarihî eserlerin en ilginç Bakü'ye bağlı Surahanı ilçesindeki ateşgededir. Araştırmacıların kanaatine göre ateşgede kadim çağlardan bu yana İran ve sair yerlerden gelen Mecusî ziyaretçilerin ziyaretgâhı olmuştur. İslâm'ın gelişinden itibaren Mecusîler başta Hindistan olmak üzere çeşitli ülkelere göç ettiklerinden ateşgede bir dönem unutulmuştur. Daha sonra Hindistan'dan ticaret amacıyla Bakü'ye gelmiş Persli tüccarlar ateşgedeyi yeniden keşfetmiş, diğer Zerdüştiler de onlar vasıtasıyla bilgi edinmişlerdir. MS. XV. yüzyılda ateşgede yine Zerdüşt tapınağı olarak kutsal sayılmış, Hintliler ve İranlılar tarafından ziyaret edilmiştir. Bilahare XVII. yüzyılda bu tapınağın çevresine Mecusî ziyaretçiler tarafından hücreler yapılmış, tapınak geliştirilmiştir.<sup>96</sup>

<sup>87</sup> Marife Hacıyeva, “Azerbaycanda Pir İnançları”, *Jornal of Qafqaz University* (Bakü, Kasım 2001), 64.

<sup>88</sup> Rauf Melikov - Nizami İbrahimov, *Mekteblim Tarih Lüğati* (Bakü: Ayna Metbu Evi, 2004), 415.

<sup>89</sup> Bakûvî, *Kitab et-Telhis el-Âsâr ve Acaib El-Melik El-Kahhâr*, (Bakü: Şur Neşriyatı, 1992), 135.

<sup>90</sup> Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993), 68-70.

<sup>91</sup> Herodot, *Herodot Tarihi*, k. I, f. 142.

<sup>92</sup> Ebu Hamid el-Garnati, *Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-A'cab* (Beyrut: Daru'l Afaki'l Cedide, 1993), 177.

<sup>93</sup> Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 35.

<sup>94</sup> M. Dadaşzade, *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti* (Bakü: 1985), 38.

<sup>95</sup> Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 35.

<sup>96</sup> Aşurbeyli, *Ekonomiçeskiye i Kulturniye Soyazi Azerbaydjana s İndiyye v Sredniye Veka* (Bakü: 1990), 48-79; R. Ehmedov, “Suraxanı Ateşgahı”, *Elm ve Hayat Dergisi* (Ağustos, 1991), 8: 11.

Umumi ateşgedelerden başka hemen hemen her evde kişilere mahsus sürekli ateşin yandığı ocaklar da olmuştur. İnsanlar sefere, savaşa çıkmadan ve bir işe başlamadan önce ocağın önünde dua eder, hatta gittikleri yere bu ateşten de götürürlerdi.<sup>97</sup> Alban Udilerin Hıristiyanlık öncesi kutlamış oldukları “Gorgot” bayramı da Zerdüştilik ile ilgilidir. Zerdüştilik inancına bağlı olarak ateşe yemin etme “tset-hilis madma” ateş hakkı, günümüz Alban Udi halkı tarafından halen kullanılmaktadır.<sup>98</sup>

#### 1.6. Yahudilik

Kadim Albanya olarak bilinen günümüz Azerbaycan topraklarında yaşayan Yahudilere Dağ Yahudileri de denilmektedir. Dağ Yahudileri kendilerine “Cuhut” derler. Fars dilleri grubunun bölgedeki tek temsilcisi olan Tati dilini konuşan “Tat” soylu ailelerin soyadları, çoğunlukla Kutsal Kitap isimlerinden oluşmaktadır. Dağ Yahudilerinin dilinin Tat dili olması hasebiyle onların Azerbaycan’a İran topraklarından geldikleri savunulmaktadır.<sup>99</sup> Ruslar döneminde bu soy isimlerinin sonlarına aidiyet ifade eden “ov” eki ilave edilmiş, yakın zamana kadar da kullanılmıştır. Örneğin, Pinkhasov, Binyaminov, vb.<sup>100</sup> İran dilleri grubunun batı koluna ait Tat dilini konuşan Dağ Yahudileri, Azerbaycan’ın Bakü ve Haçmaz şehirlerinde özellikle Guba’da yaşamaktadırlar. Dağ Yahudilerinin bu bölgelere yerleşimi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu faraziyelerden ilki, Dağ Yahudilerinin Sâsâniler vasıtasıyla bu bölgelere yerleştirildikleri, şeklindedir. Görünüşe göre bu göçler Türk boylarının bu bölgelere yerleşmesiyle son bulmuş ve Dağ Yahudileri kuzeye, Dağıstan’a göçe zorlanmıştır. Flaman gezginlerinden biri olan keşiş Wilhelm Rubruguis, 1254’te Dağıstan ve Azerbaycan’da çokça Yahudi’nin bulunduğu bilgisini vermiştir. Dağ Yahudilerinin bu bölgelere daha önceki zamanlarda geldikleri de belirtilmektedir. Hazar Dağları bölgesinde Büyük İskender’in sürgüne gönderdiği Yahudi kabileleri ile ilgili söylentiler yayılmıştır. Bu söylentiler, o zamanlar İtalya’da görülen doğu Kafkasyalı Yahudi tacirlerden kaynaklanmış olabilir.<sup>101</sup> Başka bir hipoteze göre, bu bölgedeki Yahudiler, MÖ. 586 yılında Babil Hükümdarı II. Nebukadnezar’ın Kudüs’deki Yahudi Mabedinî yıkıp Babil’e sürgün ettiklerindedir. Kür Nehri civarına ve Dağıstan’a yerleşen Yahudiler daha sonra Hazar ve Sabir Türklerine dinlerini kabul ettirmişlerdir. Bu dönemde bazı Alban halkları Yahudilikle tanışmışlardır.<sup>102</sup> Bu Yahudi cemaatinin MÖ. VI. yüzyıl itibarıyla bu topraklara geldikleri düşünülmekte olup halen bu topraklarda yaşamaktadırlar.<sup>103</sup>

Azerbaycan’ın kuzeyinde ve Güney Dağıstan’da, Guba ve Derbent kasabaları arasındaki bölgede Yahudi yerleşim alanları mevcuttur. Müslümanlar bu bölgeyi “Yahudi Vadisi” “Cuhud-Kata” olarak isimlendirmişlerdir. Bu Yahudilerin hukuki işlemleri topluluk içinden seçilen üç kişilik bir heyet tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu şahıslar devletle olan ilişkilerden sorumlu olduğu gibi topluluğun iç işlerinden de sorumludurlar.<sup>104</sup> Dağ Yahudileri,

<sup>97</sup> M. Dadaşzade, *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti* (Bakü, 1985), 36–37.

<sup>98</sup> Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair*, 108, 113

<sup>99</sup> Kemal Polat, *Azerbaycan’da Yahudilik ve Dağ Yahudileri, Bütün Yönleriyle Yahudilik*, 18-19 Şubat, Dinler Tarihi Araştırmaları, VIII, 2012, 152-156.

<sup>100</sup> Mordkhai Neishtat - Michael Zand, “Mountain Jews” *Encyclopedia Judaica*, (2) (Jerusalem Keter Yayınları, ty.), 14/ 579-580

<sup>101</sup> Neishtat, “Mountain Jews”, 579- 582.

<sup>102</sup> Bunyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 1/195.

<sup>103</sup> Tağiyev, “Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycanda Din Eğitiminin Gelişimi”, 381.

<sup>104</sup> Neishtat, “Mountain Jews”, 580- 584.

Arapların Kafkasya'ya hükmettiği dönemlerde de varlıklarını devam ettirmiş, birçok İslami örf, âdet ve yaşam tarzını benimsemişlerdir. Ancak kendi Fars-Tat dillerini unutmamışlardır.<sup>105</sup> Ruslardan önceki dönemde, Dağ Yahudileri ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler, Hz. Ömer'in gayrimüslimlere yönelik Kudüs Ahitnamesine binaen düzenlenmiştir.<sup>106</sup> Kudüs emannamesi Taberi tarafında ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.<sup>107</sup> Ayrıca Azerbaycan ve çevre halklarına yönelik bölgeye atanan valiler tarafından benzer ahitnameler yapılmıştır.<sup>108</sup>

Yahudi azınlığın en büyük yerleşim merkezi olan Aba-Sava, aynı zamanda ruhani merkezleri olarak da bilinir. Dış görünüşü itibariyle camiyi andıran sinagoglar, çocuklar için dinî eğitim mekânı olarak kullanılmaktadır. Sünnet törenleri genellikle sinagoglarda yapılmaktadır. Dinî hiyerarşide "Rabbi"<sup>109</sup> ve "Dayyan"<sup>110</sup> adında iki makam vardır. Dağ Yahudileri dinsel geleneklerini belirli düzeyde muhafaza etmiş, yaşam biçimi ile ilgili kültürlerini korumuşlardır. Roş – Aşana, Yom Kippur, Pesah Bayramı, Matza ekmeği ve Perhiz ibadetini yerine getirmekle birlikte Şabat günü ayinlerini genellikle terk ettikleri söylenebilir.<sup>111</sup> Azerbaycan'daki günümüz Yahudi topluluğu üç gruptan oluşmaktadır. 1. Dağ Yahudileri, 2. Doğu Avrupa (Aşkenaz) Yahudileri, 3. Gürcü Yahudiler. Gelenek bakımından Rabbanî olan Dağ Yahudileri günümüzde ülkedeki Yahudi diasporasının temelini oluşturmuştur. Tanah'ın yanı sıra Talmud'u ve Rabbanî literatürü de dinî temel olarak kabul ederler.<sup>112</sup> Günümüzde Azerbaycan devletinin azınlık halkları olarak Dağ Yahudileri dinî faaliyet ve ibadetlerini kolayca gerçekleştirmektedirler.

## SONUÇ

Kafkasya'nın coğrafi yapısı, uzun tarihi ve halkının farklı etnisitelerden oluşması, bu bölgede farklı dinlerin varlığının temelini oluşturmuştur. Değişik zamanlarda, Paganizm, Zerdüştilik, Yahudilik daha önceki dönemlerde Totemizm, Büyücülük gibi çeşitli inançlar farklı düzeyde yayılma göstermiştir. Milattan önce doğmuş olan bu dinî inançlar, daha sonra monoteist dinlerle karşılaşmışlardır. Albanya'nın kuzey ve güney bölgeleri farklı inançları kabullenmiş, yayılma kitlesine göre bu oran her bölgede farklı düzeylerde olmuştur.

Güney Kafkasya'da bulunan kadim Albanya, tarih boyunca büyük kültürlerin kesişme noktasında yer almış, bu yüzden de birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Yerli ve yabancı tarihçiler Alban bölgesinin sınırlarını belirtirken farklı ölçütleri göz önünde bulundurmışlardır. Kimileri bölgeyi idare eden yöneticileri dikkate alırken, kimileri de bölgenin coğrafi özelliğini ön plana çıkartmıştır. Ancak tüm tarihçilerin ittifak ettikleri tek husus, Araz Nehri ve Derbent arasındaki dağlık bölgenin Albanya toprakları olarak kabul edilmesidir.

Albanya Devleti, isim olarak ilk bakışta günümüz Arnavutluk Devletini çağırırsa da Arnavut halkı ve devletiyle hiçbir alakası yoktur. Kafkas Albanya'sı 26 etnik topluluktan

<sup>105</sup> İuda Çerniy, *Gorskie Evreç Sbornik Svedemiy o Kavkaziskih Gorçah* (Tiflis: 1870), 3/43.

<sup>106</sup> Neishtat, "Mountain Jews", 579- 584.

<sup>107</sup> Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (1) (Mısri Hüseyini Matbaası, t.y.), 4/159-160.

<sup>108</sup> Ahmed b. Yahya el-Belezuri, *Fütûhu'l-Büldan* çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 231.

<sup>109</sup> "Rabbi" kelimesi Dağ Yahudilerince kasaba ve köylerin vaizi anlamına gelmektedir.

<sup>110</sup> "Dayyan" Dağ Yahudilerince Baş Hahambaşını ifade etmektedir.

<sup>111</sup> Neishtat, "Mountain Jews", 581- 584.

<sup>112</sup> Tağiyev, "Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycanda Din Eğitiminin Gelişimi", 381.

oluşan, MÖ. IV. yüzyılda günümüz Azerbaycan topraklarında kurulmuş, MS. VIII. yüzyıla kadar varlığını korumuş, Emeviler tarafından tarih sahnesinden silinmiş bir devlettir.

Albanya devletini oluşturan 26 etnisitenin çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin; Udiler, Yengiloylar (Geller), Dağ Yahudileri bu azınlık halklardandır.

Albanya'da yaşayan Albanlar ve diğer yerli halklar, değişik tabiat olaylarını, bitki ve hayvan âleminde farklı varlıkları kutsal görmüş ve tapınmışlardır. Belirttiğimiz bu inançlar Hıristiyanlık ve İslam dininin bölgede etkin olduğu dönemlerde de hayatiyetlerini korumuş hatta bugün bile varlıklarını az da olsa sürdürmektedirler. Eski dönem tarihçileri Alban Udilerin çok tanrıci toplum olduğunu, gök cisimlerinin bu toplum içerisinde büyük önem taşıdığını belirtmiş, bu inanç ve uygulamaları destekleyen antik dönem gelenek ve defin adetlerinin çeşitliliği konusunda bilgi aktarmışlardır.

Genel olarak bakıldığında Hıristiyanlık öncesi yaşanmış dinî inançlar ister Hıristiyanlar isterse de günümüz Müslüman kesimi içerisinde silik de olsa varlığını korumuştur. Bu kadim inançlarla ilgili düşünce ve motifler Alban Udi halkının kültürünün yanı sıra günümüz Azerbaycan Türklerinin halk inancı içerisinde de az da olsa görülmektedir. Anlaşılan kadim dönemde yaşanmış inançlar bir şekilde günümüze kadar ulaşmış, bu gün de ister bir inanç şeklinde, isterse de bir dekoratif nitelikli olsun bölge halkının kültür ve inancında hala yaşamaktadır. Günümüzde ağaç ve bahçe kapı girişlerinde kötü ruh ve nazardan korunmak için keçi boynuzu, at nalı, dağdağan ağaç dalı, acı biber kurusu, dikenli bitki, hayvan kafataslarının asılması, bunlara ilaveten güneş, ay, mezar, kutsal mekân ve şahıslar üzerine yemin edilmesi kadim dönemde yaşanan inançların bugün bile bir şekilde varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

Her ne kadar Azerbaycan Türkleri kadim `güneş` ve `ay` inancından uzaklaşmış olsalar da, azınlık halk olan kadim Albanya devletinin mirasını devam ettiren Udiler güneş ve ay üzerine yemin etmektedirler. Nitekim Alban Udi halkı günümüze kadar Hıristiyan inancını korumuş olsa da kadim inançlarını Hıristiyanlıkla mezcetmiş, karma bir yapı oluşturmuşlardır. Udi halkının kültürü derinlemesine incelendiğinde kadim inançlara ait dini motiflerin ne kadar günlük yaşantılarını etkilediği görülmektedir.

Günümüzde Azerbaycan devletinin multikulturalizm siyaseti doğrultusunda kültür ve inançlarını özgürce yaşayan Udi halkının kültürü farklı yönleriyle ele alınabilir. Örneğin; günlük dini yaşantıları, Çarlık ve Sovyet dönemi hangi zorluklarla karşılaştıkları, kilise yapılanması konusunda atılan adımlar ve sonuçları üzerine çalışmalar yapılabilir.

#### KAYNAKÇA

Ahmedov, M – M. E. İsmayılov. *Azerbaycan Tarih*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1993.

Aliyev, İkrar. *Dağlık Karabağ*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1989.

Aşurbeyli, Sara. *Ekonomiçeskiye i Kulturniye Soyazi Azerbaydjana s İndiyye v Sredniye Veka*. Bakü: 1990.

Aşurbeyli, Sara. *Şirvanşahlar Devleti*. Bakü: Avrasiya Press Yayınları, 2006.

Bakûvî, Seyid Yahya. *Kitab et-Telhis el-Âsâr ve Acaib El-Melik El-Kahhar*. Bakü: Şur Neşriyatı, 1992.

Bala, Mirza. *Azerbaycan Tarihinde Türk Albaniya*. Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1951.

Balayev, H. vd.. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1993.

- Belezuri, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. trc. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*. Bakü: Şerq Qerb Yayınları, 1993.
- Bünyadov, Ziya – Yusifov, Y.B. *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asraderk*. Bakü: Çırag Neşriyyatı, 2005.
- Cavadov, Gamerşah. *Azerbaycanın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıkları*. Bakü: Elm Neşriyatı, 2000.
- Çerniy, İuda. *Gorskie Evreç Sbornik Svedenniy o Kavkazıskih Gorçah*. Tiflis: 1870.
- Çünatikho, Metin – Paşa, İzzet Yusuf, *Kafkas Tarihi*. çev. Fatih Huvaj, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1914.
- Dadaşzade, M. *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti*. Bakü: 1985.
- Ehmedov, R. “Suraxanı Ateşgahı”. *Elm ve Hayat Dergisi*. Sayı. 8 Bakü: Ağustos, 1991.
- Garnati, Ebu Hamid. *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'cab*. Beyrut: Daru'l-Âfaki'l-Cedide, 1993.
- Gasimova, Mihriban. “Azerbaycan'da Dinî Hayat: Bakü Örneği”. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Gasimov, Cavid. *Tarih*. Bakü: Çağ Öğretim İşletmeleri Yayınları, 2005.
- Gaziyev, S. M. *Kabele Şehrinin Tarihi-Arheoloji Tedgigi*. Bakü: Azerbaycanın Maddi Medeniyeti, 1964.
- Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979.
- Göyüşov, Reşit. *Arheologiya ve Din*. Bakü: Azerneşr, 1965.
- Guliyev, H. A – Bahtiyarov, A. S. *Azerbaycanda Kadim Dinî Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları*. Bakü: Azerbaycan SSCB Medeniyet Nazırlığı, 1968.
- Hacıyev, Gasım. *Berde Şehri Coğrafi, Siyasi ve Medeni Tarihi*. Bakü: Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, 2008.
- Hacıyeva, Marife. “Azerbaycanda Pir İnançları”. *Jornal of Qafqaz University*, 7 (Kasım 2001): 57-67.
- Hamâvi, Yâkut el. *Mucemul Buldân*. Beyrut: Darus Sadır, 1977.
- Hasanov, Zaur. *Çar Skifler*. Bakü: AZS Yayınları, 2005.
- Heredot, *Heredot Tarihi*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1973.
- Heyet. *Azerbaycan Etnografyası*. Bakı: Şerq Qerb Yayınları, 2007.
- Heyet. *Görsel Kültür*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2011.
- Hüseynova, İrade. “Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları”. *İrs Arkeoloji*. 4/8. Ankara: Güzel İş Basımevi, (Aralık 2013). 4-11.
- İsmayıl, Mahmut. *İstoriya Azerbaydjana*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyat, 1993.
- İz, Fahir – Hony, H. C. *An English Turkish Dictionary*. Oxford: At The Clarendon Press, 1964.
- Kaflı, Kadircan. *Şimali Kafkasya*. İstanbul: Vakit Matbaası, 1942.
- Kalankaturklu, Moisey. *Albaniya Tarihi*. çev. Ziya Bünyadov. Bakü: Avrasiya Press, 2006.



- Kasumova, S.Y. *Yujnyy Azerbaydjan v III-VII vv.* Bakü: Elm Yayınları, 1992.
- Kemaloğlu, Muhammet. “Kafkasya Tarihi Geçmiş Etnik Dinî Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”. *Akademik Bakış Dergisi*. 32. Kırgızistan: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, (Eylül-Ekim 2012). 1-17.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Albanlar Tarihi: M.Ö. IV – M.S. X. Yüzyıllar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Melikov, Rauf – İbrahimov Nizami. *Mekteblinn Tarih Lüğatı*. Bakü: Ayna Metbu Evi, 2004.
- Memmedli, Akif. *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair*. Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2004.
- Memmedov, Kemal. *İslam Öncesi Azerbaycanda Dinî İnançlar*. Bakü: 1996.
- Memmedov, Tofik. *Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda*. Bakü: Tehsil Neşriyatı, 2006.
- Memmedov, Zahid. *Azerbaycanda XI-XIII Yıllarda Felsefi Fikir*. Bakü: 1978.
- Mövsümova, Lale. *Azerbaycan Kadını Uzak Geçmişten İndiyedek*. Bakü: Ulu Yayınları, 2003.
- Mutlu, Akkuş Suzan. “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”. *Tarih Okulu Dergisi*. 7/ 17. (Mart 2014). 1-17.
- Mürselov, Cengiz. “Azerbaycan Dinî İnançlarına Genel Bir Bakış”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/8 (Aralık 2016). 48-70.
- Neishtat, Mordkhai – Zand, Michael. “Mountain Jews”. *Encyclopedia Judaica*, (2). Jerusalem: Keter Yayınları, ty.
- Ögel, Behaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Özdaşlı, Esmé. “Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21/2. (Haziran 2016). 557-566.
- Paşazade, Allahşükür. *Kafkasda İslam: Tarih ve Müasirlik*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- Polat, Kemal. *Azerbaycan’da Yahudilik ve Dağ Yahudileri, Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları, VIII* Ankara: ( Şubat 2012). 152-156.
- “Putperestlik”. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. Bakü: 1978.
- Rzayev, Nesir. *Ecdatların İzi İle*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992.
- Sakkâr, es Sâmi. “Erbil”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995. 11/ 272-273.
- Saray, Mehmet. *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.
- Schwartz, Glenn M. *The Archaeology of Sacrifice in The Ancient Near East*. Indiana: Winona Lake, 2012.
- Seferov, Yusif. *Kadim Azerbaycan: Ne Biliyoruz*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1989.
- Seyidov, Mirali. *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*. Bakü: Azerveşir Yayınları, 1989.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. ed. H. L. Jones, London: Cambridge Mass. Harvard University Press, William Heinemann, 1924.

Taberî, Muhammed b. Câ'fer Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. (1) Mısri Hüseyini Matbaası, t.y.

Tağiyev, Kövser. "Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycanda Din Eğitiminin Gelişimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Aralık 2013). 6/28. 380-389.

Tavluk, Ufuk. *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

Velihanlı, Naile. *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993.

Veliyev, Baharlı – Mehemmed, Hesen. *Azerbaycan (Fiziki-cografi, Etnogرافي ve İktisadi Oçerik)*. Bakü: Azerbaycan Nesriyat, 1993.

Yampolski, Z. İ. *Azerbaycanda Kadim Dinler*. Bakü: 1958.

Yampolski, Z. İ. *Drevnyaya Albaniya III – I. vv. Do, n. e. SSR*. Bakü: 1962.

Yeşilot, Okan. *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.

"Zerdüştilik". *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. Bakü: 1980.